

UOT 656. 11; 902:911**“AY KULTU” İZLƏRİ
AZƏRBAYCANIN ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİNDƏ****İ.N.AVŞAROVA**
Bakı Dövlət Universiteti
iradaavshar@icloud.com

Arxeoloji abidələrində təsadüf olunan kosmoqonik elementlərə səma və səma cisimləri ilə bağlı olan semantik işarələr və həmin elementləri özündə əks etdirən mifoloji obrazlar daxildir. Azərbaycanın eneolit və tunc dövrü maddi-mədəniyyətində bəzən forma, işarə və obrazlı şəkildə yer alan bəzi piktoqrafik elementlər öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə söykənir. Tədqiq olunan dövrlərdə yaşamış tayfaların dini inanclarının bir parçasına çevrilmiş, fəlsəfi baxışlarının ifadəsi olan “Ay kultu” ilə bağlı obraz və simvollar heç şübhəsiz ki, minilliklər boyu dövrün insanların fəlsəfi duyumlarında formalaşmış və sonunda piktoqrafik simvollarla və miflərə çevrilərək, maddi və mənəvi mədəniyyətlərdə dərin iz buraxmışlar. Elə həmin səbəbdən də eneolit və tunc dövrü maddi-mədəniyyətində müxtəlif formalarda təqdim olunan “Ay kultu” ilə bağlı təsəvvür və elementlərə nəzər saldıqda, tarixi dövrlərdə yaşamış qədim tayfaların düşüncə və dünyaya baxışlarının tərəqqisinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Arxeologiya, abidə, astral, “Ay kultu”, mifologiya, inanc, fəlsəfə

Azərbaycan ərazisində kainatın və insanın yaranışı ilə bağlı olan piktoqrafik simvollar əsasən mövcud cəmiyyətlərdə olan yaşayış məskənlərində, dini baxışlar ilə bağlı olan məbədlərdə, qəbir abidələrində, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində, kosmoqonik düşüncələrin və fəlsəfi duyumların məhsulu olan əsatir və əfsanələrdə və təbii ki, yazılı mənbələrdə geniş yer almışdı. Həmin kosmik miflər içərisində Ayla bağlı olan fəlsəfi baxışlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Ay kultu” demək olar ki, paleolit dövründən etibarən, bir çox dünya xalqlarının mifoloji baxışlarında aparıcı obrazlardan olmuşdur [28, 78].

Sibir şamanlarının mifoloji baxışlarına görə, Ay dünyanın qaranlıq hissəsi ilə - gecə, qaranlıq, Günəş isə - dünyanın işıqlı hissəsi ilə gündüz və işıqla bağlanır [28, 79]. Avroasiyada ay tanrısının simvolu öküz sayılırdı [28, 79]. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə “Ay kultu” əsasən kainatın və insanın yaranışı ilə bağlı olan inanclarda yer almışdı. Elə bu səbəbdən də “Ay kultu” ilə bağlı inanclar qədim Azərbaycan (türk) tayfalarının dini ideoloji və fəlsəfi baxışlarında geniş yayılmış obrazlardan sayılır.

Belə ki, arxeoloqlarımız tərəfindən tədqiq olunmuş müxtəlif tip arxeoloji

abidələrdə “Ay kultu” əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Bəzən həmin kult ona bağlı olan Günəş və Ulduz kultu ilə bir yerdə maddi-mədəniyyətimizdə və folklor mətnlərində yer alır. Azərbaycan mifologiyasında Ay və Günəş kişi və qadın başlanğıcı, ər və arvad, bəzən isə bacı – qardaş kimi verilir.

Misir mifologiyasında Tefnut - Ay ilahəsi və Şu isə Günəş başlanğıcı kimi verilir və özündə tanrının iki gözünü – sağ və sol gözünü simvollaşdırır [28, 78]. Arxeoloji abidələrin tədqiqi zamanı Ay kultunun Azərbaycan tayfalarının totemist baxışlarına da yol tapdığına şahidi oluruq. Həmin kult müxtəlif təsvir və işarələr vasitəsilə heyvan bədənlərinin - əsasən baş və bel nahiyələrində ifadə olunaraq onların bir əcdad kultu kimi kosmik aləmlə bağlılığını özündə simvollaşdırır.

Ayı əks etdirən simvolik işarələr qədim dövrlərin bir çox təsviri sənət sahələrində tətbiq olunmuşdu. Ay təsvirlərinə Qobustanda (Yazılıtəpə 14 saylı daş) kult xarakterli kompozisiyada [23, 35], Gəmiqaya, Astara (Rəfənuğ) petroqliflərində [11, 28; 12, 14-15; 29, 39], eneolit dövrü keramika məmulatları üzərində [21, 104-151, şəkl. XXXVIII-XXXIX (30, 12, 15)] və s. rast gəlinmişdi. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərində və keramika, tunc məmulatları üzərində aypara təsvirli və dairə şəkilli işarələr qədim Azərbaycan tayfalarının dini - ideoloji baxışlarının məhsulu olmaqla yanaşı, kosmik inanclar haqqında məlumat verən dəyərli mənbələr sayılır. Həmin simvola son tunc və ilk dəmir dövrü döyüş baltaları olan “təbərzin”lərin quruluşunda da rast gəlinir [2, 25].

Ay inancı haqqında məlumatlar mixi yazılı mənbələrdən də məlumdur. Qədim Azərbaycan tayfaları olan lullubilər, kutilər və s. səma cisimlərinə, o cümlədən Ay tanrısına sitayiş etmişlər. Lullubilərin Ay tanrısı Sinin adı “Daş sütun abidəsində” olan mixi yazılı mənbədə çəkilir [3, 72].

Kuti hökmdarlarının qısa mətnli kitabələri mixi yazısı ilə tərtib olunmuşdu. Onlar aya, bərəkət və məhəbbət ilahəsinə sitayiş edir və kitabələrdə yalnız Akkad adları (İştar və Sin) çəkilmişdi. Yəqin ki, bu dövrdə kuti panteonuna İlahə başçılıq etmişdir. Məlumdur ki, sonralar aşşurlar kuti və lullubi allahlarını Aşşur panteonuna daxil etmişlər [3, 75].

Qədim dövrlərə söykənən “Ay kultu”nun mifoloji obrazı Şumer inancılarında da yer almışdı. Şumerlər ayı tanrı hesab edib, insanların ondan törədiyini güman edirdilər. Şumer-Akkadlarda “Sin” - Ay tanrısı sayılırdı. Onun simvolu hilal-ayparadır. Həmin dövrdə ay zamanı təyin etdirdi. Həmin səbəbdən də Ay obrazı “ Cənab Ay kimi şöhrətlənmişdi. O, həm də “Günəş tanrısı” Şamaşın atası hesab olunurdu.

“Avesta” Mehr-Günəş, işıq və təmizlik tanrısı kimi yer alır. Onun simvollarından biri ayparadır [17, 11].

Göründüyü kimi, Lullubilər, Kutilər və Şumerlər Ay tanrısı Sinə sitayiş etmişlər.

Ümumilikdə “Avesta” da Günəş, Ay və Ulduzlar Ahura - Məzdanın müqəddəs vicudunu təmsil edirdi [17, 13].

Altay və cənubi Sibir türklərinin mifologiyasında isə “Ülgen yeri və

göyü, bütün yer təbiətini, hətta Erliklə birlikdə insanı yaratmışdır”. Bəzi miflərdə isə Ülgen nəinki yerin və göyün, həmçinin Günəşin və Ayın, göy gurultusunun, göy qurşağının, hətta odun yaratıcısı kimi təsvir edilir [9, 48].

Türk mifologiyasında yerlə göyü bir-birinə bağlayan Uluqayın adlı “Həyat ağacı” obrazı geniş yer almışdır. İnanclara görə, həmin ağac, dünya ilə birlikdə yaranmışdı. O, dünyanın, yer altının, səmanın tam mərkəzində dayanır. Göyləri deşib naməlum yüksəkliklərə çıxar və onun növlərindən biri Günəşə, biri də Aya uzanar. Təpəsində Ülgen oturur. Ağacın bir tərəfində Günəş, bir tərəfində də Ay tapılar [19, 219].

Göründüyü kimi, türk mifologiyasında “Həyat ağacı” atributları içərisində Ay obrazı da yer alır. Ayla bağlı əsatirlər və aypara təsvirli işarələr Azərbaycanın qədim sakinlərinin aya olan inancları haqqında məlumat verən ən qədim və dəyərli maddi mənbələr sayıla bilər.

Şəkinin Kiş kəndində yerləşən Kiş məbədinin daxilində aparılan arxeoloji qazıntılar məbədin e. ə. II - I əsrlərə aid Ay-Selena (qədim dövrlərdə Ay tanrısının adı) məbədinin üzərində tikildiyi müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi, Sin və Sel Ay tanrısı adlarında ümumi bir bağlılıq vardır. Bəlkə də bu iki qədim türk mənşəli Ay adları eyni sözün kökündən götürülmüş və sonradan Selena adı altında, təhrif olunaraq zəmanəmizə gəlmişdir.

Qiyasəddin Qeybullayev Albanlarda Aya sitayişin qədim türk mənşəli olduğunu qeyd edir. Onun “Alban Ay adları barədə” apardığı tədqiqatlar maraqlıdır. O, Alban Ay adlarının sonunda “Nam-ay” adının qədim türk dilində namo “sitayiş”, “təzim”, “diz çökmə” və “ay” sözlərindən olduğunu qeyd edir. Yakutlarda da Aya sitayiş qalıqlarının indiyədək qaldığı, onların dilində Ay “yaradıcı başlanğıc”, “xeyirxaq başlanğıc” mənasında olduğu, Ayın İlahə adının kökünü də “Ay” sözü təşkil etdiyini söyləyir. O, qədim türklərdə də 30 günlük müddəti adı olan “ay” sözünü həm də Ay adı ilə eyniləşdirir. Onun apardığı etnoqrafik tədqiqatlardan birində, göstərilir ki, azərbaycanlıların inanclarına əsasən keçmişdə, pis ruhlara qarşı körpələrin yaxasına aypara və nal formalı metal muncuqlar tikilmişdi. O, həmin inancın da Aya sitayişin qalıqlarından biri olduğunu qeyd edir [4, 12-14].

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, dini ənənənin davamı alban tayfalarının Aya sitayişlə bağlı inanclarında da izlənmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın qədim ibadətgahlarında Ay və ay inancını özündə simvollaşdıran təsvir və formalara az rast gəlinir. Ay təsviri Gəncə-çay vadisində qədim dini etiqad yerində 58 sayılı tikinti qalığının üzərində [26, 100], Sarıtəpə məbədində və digər maddi-mədəniyyət abidələri üzərində qeydə alınmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Azərbaycan ərazisində Ay məbədlərinin olduğu belə müəyyən olunmuşdu. Belə ki, Sarıtəpə məbədində olan günəş və ay simvolları, ibadətgahın ay və günəş məbədinə aid olduğunu sübut edir [27, 17]. Qara Əhmədova görə Sarıtəpə məbədlərindən birinin üzərində qoyun və qaban təsvirlərinin olması işıq tanrısının iki xarakter daşmasını göstərir.

Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan ərazisində qədim ənənəyə söykənmiş ilk orta əsrlər dövrü tayfalarının belə Aya etiqad etdiklərini göstərir. Belə ki, Naxçıvan ərazisində IV Plovdağ adlandırılan yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aypara formalı tikli qalıqına rast gəlinməsi bunu bir daha sübut edir. Həmin ev mərkəzdə tikilib, ətrafı düzbucaqlı evlərlə əhatə olunmuşdu [8, 27-28]. Çox güman ki, həmin tikili Ay məbədi ilə bağlı olub, ibadət xarakteri daşmışdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın tədqiq olunan bir neçə qədim məbədlərində Ay və Günəş müxtəlif atributlar vasitəsilə birləşərək bir bütövlük əmələ gətirmişdir. Belə məbədlərdən İ Maxta, Baba-dərviş, Sarıtəpə və s. göstərmək olar. Həmin məbədlərdə Günəş aparıcı rol oynasa da, onun memarlıq atributlarında Ayın simvolik işarələrinə və obrazları yer almışdır. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanın mövcud cəmiyyətlərdə öz ifadəsini tapmış Ay və Günəş planetləri ibtidai düşüncələrdə tanrıları ifadə etməklə yanaşı, mifologiya, memarlıq, incəsənət və folklor mətnlərində belə bir-birilərinə bağlılıqlarını itirmədən, hər zaman yanaşı yer almışlar.

Azərbaycan ərazisində “Ay kultu”nun əlamətlərini özündə simvollaşdıran, üzəri və daxili astral elementlə (ay kultu) təmsil olunan qəbir abidələri də mövcuddur. Çinar-təpə, I Böyük Kəsik, I, II Poylu, Qala-yeri, Soyuqbulaq kurqanları çölündə təsadüf olunan kurqanın daş örtüyü [13], Şəkinin Küdürlü kəndi ərazisində tədqiq olunan 2 saylı kurqanın dəfn kamerasının daş örtüyü [22, 43,116, şək.12], Zəyimçay nekropolunun 119 saylı kurqanlarının daş örtüyü, [15, 82-90; 14, 38, 39, 50, tab. III], Daşkəsən rayonunda 1 saylı kurqanın daş örtüyü, Xaçbulaqda bəzi kurqanların daş örtükləri [24,15-16] Şəmkir rayonunda yerləşən Keçili 1 saylı kurqanının daş örtüyü [25, 25], Tovuz rayonunun Qazıqulu kəndində yerləşən Tovuzçay nekropolunda 5, 79 və 80 saylı qəbirlərin daş örtüyü [6, 231; 7], Aypara təsvirlidir. Zəyimçay nekropolunun 9 saylı qəbirin kamera daxilindəki örtüyü [16, 115], Şəki rayonunun Təpəbaşı nekropolunun kamerasının içindəki qabların düzümü aypara formalıdır [10, 114].

Eneolit dövrünə aid Soyuqbulaq 5 saylı kurqanının qəbir kamerasında müxtəlif dərinlikdə çay daşlarının qövsvari, aypara şəkilli düzümü maraqlı doğurmaya bilməz. Aypara düzümündən altda insan skeleti cənub-şərqə doğru sağ böyrü üstə qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdu. Qəbir avadanlığı boz rəngli keramika məmulatından və metaldan hazırlanmış xəncərdən ibarət olmuşdu [13, 16-17].

Daş düzümü ilə işlənmiş ay təsvirli qəbir örtükləri (kurqanlarda) və qəbir kameraları daxilində daşların və qabların aypara düzümü Azərbaycanın son tunc, ilk dəmir və antik dövr qəbir abidələri üçün də xarakterik hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, eneolit dövrü qəbir abidələri üçün xarakterik olan həmin kult, öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə söykənir. Belə ki, “Ay kultu” Azərbaycanın eneolit, tunc, dəmir və antik dövrləri üçün daha aktual olub,

məzmununu və bəzi hallarda formasını dəyişsə də, sonrakı tarixi dövrdə-islam dini qəbul olunduqdan sonra belə müqəddəs simvollarından sayılır.

Miladdan əvvəl türk tayfalarının qədim dövrlərə söykənən simvollarından birinə çevrilmiş həmin kult arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Asiyada tapılmış VI-VII əsrlərə aid Göytürk imperiyasının sikkələri üzərində də yer almışdı. Ay təsvirləri hal-hazırda da türk xalqlarının dini dünyagörüşlərində müqəddəslik rəmzlərindən biri sayılır.

Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşlərində ay gecə işığı, kişi başlanğıcının təcəssümü və insanın yaranışı ilə bağlı şərh edilir. Azərbaycanlıların bəzi inanclarında isə Ayın mənfi enerji daşdığı da nəzərə çarpır. Bu inanclardan “Aya baxan - işığa baxar”, “Aya baxan - suya baxar”, “Aya çox baxmaq olmaz, Ay adamı çəkər” kimi baxışları göstərmək olar. Bir çox türk xalqlarının inanclarında, o cümlədən əski uyğurların təfəkküründə “Ay kultu” Oğuz xaqanla bağlanır. Dastanda Oğuzun anası Ay qağan, atası isə öküz obrazında verilir.

Bu dastandakı bağlılıq özünü Azərbaycan ərazisindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin üzərində aypara buynuzlu öküz təsvirlərində və fiqurlarında göstərir [1, 90]. Elə həmin səbəbdən də tunc dövrü incəsənət nümunələri üzərində yer alan aypara buynuzlu öküz təsvirlərində, qəbir abidələrində öküz inancı ilə müşayiət olunan dəfn adətlərində türk - Oğuz tayfalarının əcdad kultu-Oğuz kağanın və Umayın alnındakı ay simvolu əlamətində rast gəlirik.

Göründüyü kimi, işıq amilinin ön planda verilməsi maraqlı doğurmaya bilməz. İnsanın qəhrəman obrazında işıqdan doğulması “Oğuz kağan” dastanında da yer almışdır. Oğuzun anası Ay qağan gözünə düşən günəş şüasından hamilə qalır. Həmin hamiləlikdən mifik obraz olan Oğuz dünyaya gəlir [20, 115].

Araşdırmalardan göründüyü kimi, Ay mif baxımından uşaqları, hətta bütün insanları qoruyan Umayla da yaxındır. Aya bir mifik obraz kimi, yaradılışla ilişkili mif əfsanələrində də tuş oluruq. Elə həmin səbəbdən çoxanamlı əski türk xalqlarının naturfəlsəfi-təbiət fəlsəfəsi ilə sıx bağlı olan əfsanəni qısa da olsa yad etmək gərəkli olar: Azərbaycanın soy kökündə duran qəbilələrdən biri də Oğuz qəbilə birləşmələrindən olan Qıpçaqlardır. Onların yaranışı ilə bağlı əfsanələrində deyilir “Bir gün gilli, lilli sel gəlir dağdakı mağaraya dolur. Günəş mağaranı qızdırır, külək döyür, bir vaxtdan sonra oradan Ay-Ata adlı kişi-insan, erkək çıxır. Bu hadisə eynən təkrar olunur. Ancaq bu dəfə günəşin istisi az olur, mağaradan Ay-Ba adlı qadın çıxır. Onların izdivacından doğulan uşaqlardan Qıpçaq soyu, qəbiləsi yaranır”. Mirəli Seyidova görə, əfsanədə qədim Qıpçaqların yaranışı haqqında mif öz əksini tapmışdır. Əfsanədə göstərilən Ay - Ata, Ay - Ba mağaranın içərisinə dolan su, lil - gil, istidən (Günəşdən), küləkdən yaranmışdı [5, 94]. Mirəli Seyidovun əfsanədə küləyin başlanğıc kimi iştirak etməsini yad görüşün təsiri ilə bağlayır. Mirəli Seyidovun həmin fikrində yanlışlıq vardır. Bizcə, küləyin özü ilə hava axımının

mağaraya gətirməsi, həyat əlaməti olaraq əfsanədə öz əksini tapmışdır. Külək hava deməkdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşündə su, günəş, yel (külək), torpaq həyatın atributları sayılır və onların hamısı bir yerdə olmadan insanın - həyatın olması belə mümkün deyil və bizcə bu əfsanədə heç bir yad görüşlərə təsadüf olunmur.

“Ay qağan”ın istər adına, istərsə də mifik keyfiyyətlərinə görə türk dilli Saqların, Yakutların Ay yaradıcı ilahəsi ilə etnik-soy birliyi vardır. Deməli, Humay ilahəsinin adındakı ay tərkibi Oğuzların ulu anası Ay qağan adı ilə bir anlamdadır və bir kökdəndir, gendəndir. Bir çox türk xalqları bu və başqa Uduğun ilahə, ilahi, tanrı olduğunu bildirmək üçün (yaradıcı, insan yaradan) aydan yararlanmışlar [5, 95]. Başqırd xalq etnosu “Ural Batır”dakı igid qızlardan birinin adı Ayxuludur və o, Ayın qızıdır. Ayxulu ata-anasının kimliyini belə tanıdır:

“...Atam ölkə hakimidir,

Anam göyə məxsus, miladi Aydır”.

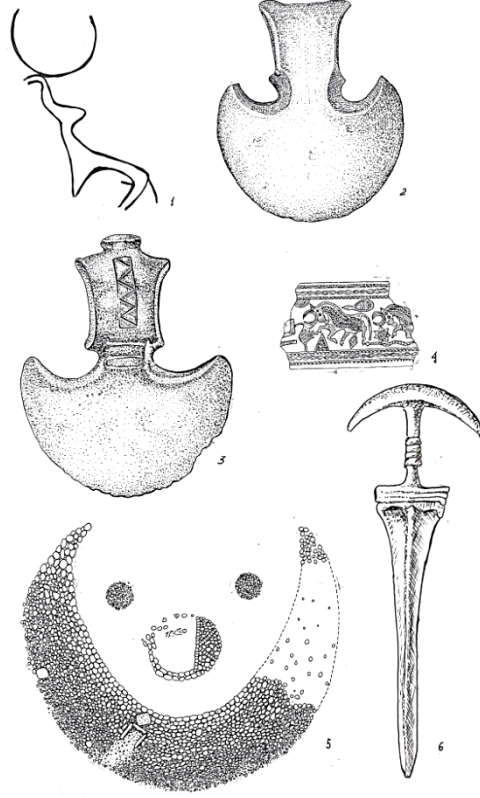
Ay-xulu adındakı “ay” tərkibi qızın soyunun uduqlarla, “Ay” ilahəsi ilə işgəlliyini göstərir [5, 95-96].

Azərbaycan mifologiyasında da kainatın, dünyanın, insanın yaranışında Ayla bağlı inanclar yer alır. Azərbaycan əsətlərindən birində Bulud, Su Günəş və Ay dünyanı - torpağı, odu, ulduzları, fəsilləri, ayları, illəri, insanı yaradır. Digər bir əsətdə isə Ayın kötücəsi insanı yaradır. Göründüyü kimi, Ay əsasən dünyanın və insanın yaradıcılarından biri kimi mifologiyada yer alır.

Əsətin birindən bir parça verməyi məqsədə uyğun görürük: Günəş Bulud oğlu Aya maddım-maddım baxır. Onun gözəlliyinə, boy-buxununa bir könlüdən-min könlə vurulur. Görüş günü Günəşin istisindən Ayın üz-gözü qarşalanır. Günəş aydan boylu qalır. Bu görüşdən Ayla Günəşin əkiz Dan və Dün adlı oğul və qızı olur. Onlar ərsəyə çatanda bir-birilərinə könlü verirlər. Dan və Dündən 4 nəvə, 12 nəticə, 24 kötüyəcə, 30 itiyəcə, 364 ötüycə dünyaya gəlir [18, 186-187].

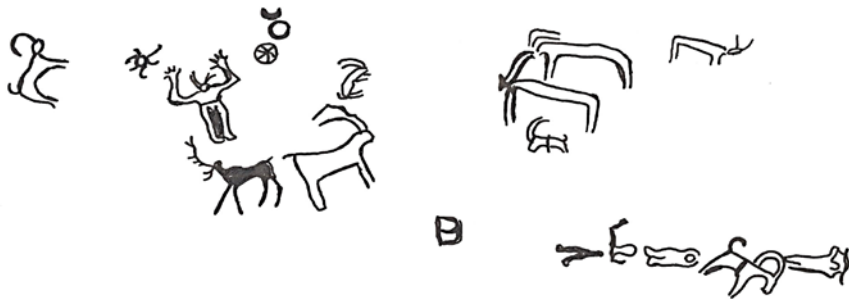
Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qədim Azərbaycanın, o cümlədən bütün türk dilli xalqların əsətləri və əfsanələrində Ayla bağlı mifoloji düşüncələr bir başa insanın və kainatın yaranışı ilə bağlanır. Bu da ona dəlalət edir ki, Ay qədim Azərbaycan tayfalarının mifoloji düşüncələrində eneolit dövründən etibarən və ondan öncə, sonrakı tarixi dövrlərdə və hətta islam dininin qəbul olunmasından sonra belə xalqın yaddaşında qalmış və bu gün də müqəddəs sayılan planetdir.

Qədim dövrdə həmin planetin yerlə-torpaqla bağlılığı mifoloji dünyagörüşlərdə öz əksini tapmışsa da, sonrakı dövrlərdə elmi dəlillərlə sübuta yetirilmişdi [18, 186-187].

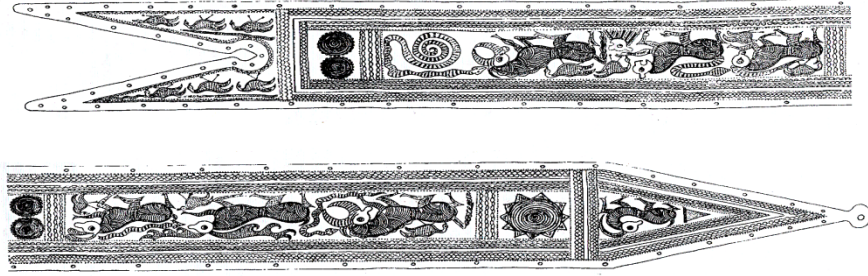

Şək. 1.

1. Astara Sim kəndi – qaya üzərində keçi təsviri; 2-3. Gədəbəy – tunc baltalar; 4. Xocalı – tunc kəmə; 5. Şəki – Küdürlü 2 saylı kurqanı; 6. Lənkəran – tunc xəncər.

Şək. 2. Qobustan Yazılıtəpə 14 saylı qaya

Şək. 3.
Abşeron tunc kəmər

Göründüyü kimi, qədim Azərbaycan tayfalarının dini dünyagörüşlərindən doğan Mifoloji kultlar sırasına daxil olan Ay ilə bağlı dəfn adətləri, dini ibadətqahlar, dövrün sənətkarlarının müxtəlif janr və üslublarda yaratdıqları Ay təsvirli sənət əsərləri, Ay inancını özündə bu gün də yaşadan, kökləri ilə qədim dövrlərə söykənən əfsanə, əsəti və dastanlar, Ay inancı ilə bağlı olan dini məbədlər zəngin dünyagörüşlərə malik, həyat həqiqətlərinə, ətrafda baş verən hadisələrə, kainatın sirlərinə fərqli mövqelərdən yanaşan insanların fəlsəfi duyumlarının və yaradıcılıq dünyasının bir parçası olmaqla yanaşı, ulularımızın bizə miras qoyub getdiyi qədim dövr mədəni irsimiz, ümumbəşəri dəyərlərimizdir. Nəzərdən keçirdiyimiz dini inanc obyektləri, o cümlədən sənət əsərləri bir-birindən fərqliliyi, ayrı-ayrılıqda orijinallığı, üslub rəngarəngliyi ilə diqqətimizi cəlb edir, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərlərin tərənnümü kimi məsələlər üzərində düşünməyə imkan verir. Heç şübhəsiz ki, arxeoloji abidələrimizdə təsadüf olunan, tədqiq etdiyimiz inancdan yararlanmış bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda öz əhəmiyyəti, öz hekayəsi, öz süjet xətti, öz tarixi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ.N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e. ə. XIV-VII əsrlər), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.
2. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbəzsin baltaları. Bakı: Elm, 1982, s. 65
3. Azərbaycan tarixi. I cild. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Çıraq, 2011, 719 s.
4. Qeybullayev Q. Albanların Ay adları barədə. Tarix və onun problemləri. 3/4. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 11-15 s.
5. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 231 s.
6. Hacı Z.C. Tovuz çay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında // Elmi axtarışlar, XXII topla. Bakı: Səda, 2006, 231-232 s.
7. Hacı Z.C. Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələri və arxeoloji materialları // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2012, s. 45-72
8. İbrahimli B.İ., Səfəri F.Y., Xəlilov T.F., İbrahimova C.F., İbrahimov V.M., Həsənova L.N. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının 2017-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları. Bakı: AFPoliqrAF, 2017-ci il, 27-28 s.

9. Kamil Hüseynoğlu. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 179 s.
10. Muxtarov N.M., Bədəlova İ.N., Əmrullah qızı B. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: Nafta-Press, 2013, 114-121 s.
11. Müseyibli Nəcəf. Gəmiqaya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 316 s.
12. Müseyibov Nəcəf Ələsgər oğlu. Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları (Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoferatı. Bakı, 1998, 31 s.
13. Müseyibli Nəcəf. Soyuqbulaq kurqanları (Ağstafa rayonu). Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu. Bakı: AFPoliqrAF, 2011, s. 51-56
14. Müseyibli Nəcəf. Zəyimçay nekropolunun qəbir tipləri. Azərbaycan arxeologiyası №2. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, s.37-57
15. Nəcəfov Ş.N. Zəyimçay hövzəsinin son tunc- ilk dəmir dövrü sakinlərinin bəzi dəfn adətləri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 1. Bakı: Nafta-Press, 2006, s. 82-92
16. Nəcəfov Ş.N. Zəyimçay nekropolunda astral inanclarla bağlı dəfn adətləri // Elmi axtarışlar, X topla. Bakı: Nurlan, 2004, 2013-2016 s.
17. Rzayev Nəsir. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 1992, 70 s.
18. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
19. Deniz Karakurt. Türk söylence sözlüğü. Açıqlamalılı Ansiklopedik mitoloji sözlüğü. 1 Baskı, 2011, 249 s. PDF
20. Ögel B. "Dede Qorqud." Türk mifologiyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
21. Археология СССР Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, 359 с.
22. Ахундов Т.И. Некоторые результаты исследования Шемкирских курганов. «Великий Октябрь и развитие археологической и Этнографической науки в Азербайджане». Баку: Элм, 1988, 27 с.
23. Джафарзаде И.М. Гобустан (наскальные изображения). Академия Наук Азербайджанской ССР Институт Истории. Баку: Элм, 1973, s.346
24. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: Элм, 1999, 179 с.
25. Кириченко Д.А., Фарманлы С.Ф. Курганы эпохи средней бронзы вдоль трубопровода SCPX // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları. Bakı: AFPoliqrAF, 2017, 25-27 s.
26. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков в группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, сер. Истории, философии и права. Баку: Элм, 1977, № 2, 84-93 с.
27. Гусейнова М. Предметы культа и символы власти в памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа. Azərbaycan arxeologiyası № 3-4. Bakı: Xəzər Universiteti, 2000, s.14-22
28. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Советская энциклопедия. М.: 1991, 719 с.
29. Axundov T.İ. Astarada 20 gün. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Şərq- Qərb, 2009, 111 s.

**СЛЕДЫ «КУЛЬТА ЛУНЫ»
В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

Космогенные элементы, обнаруженные в археологических памятниках, включают в себя семантические знаки, связанные с небом и небесными телами, а также мифологические персонажи, являющиеся отражением этих элементов. В материальной культуре Азербайджана эпохи энеолита и бронзы некоторые пиктографические элементы, имеющиеся на рисунках с символами и образами, уходят своими корнями в более древний период. Изображения и символы, связанные с «культом луны», который стал частью религиозных верований племен, существующих в исследуемый нами период, а также отражением их философских настроений, несомненно, были сформированы в течение тысячелетий из философских ощущений людей той эпохи, и в конечном итоге превратились в пиктографические символы и мифы, оставившие глубокий след в материальной и духовной культуре. Поэтому, если проследить в материальной культуре эпохи энеолита и бронзы за элементами, связанными с «культом луны», представленном в разных формах, мы становимся свидетелями прогресса мысли и взгляда на мир древних племен, проживающих в различные исторические периоды.

Ключевые слова: археология, памятник, астральный, «культ луны», мифология, вера, философия

**THE TRACES OF “MOON CULT”
IN THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN**

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

The cosmogonist elements found in archaeological monuments include semantic signs associated with heaven and heavenly bodies and mythological characters that contain these elements. In the material culture of the Eneolithic and Bronze Ages of Azerbaijan some pictographic elements, sometimes shaped, symbolized and found figuratively are based on their more ancient roots. The images and symbols related to the Moon cult which was a part of the religious beliefs, philosophical outlooks of the tribes that lived during the studied period, were undoubtedly formed in the views of the people of the period for millennia and eventually turned into pictographic symbols and myths had left deep traces in material and spiritual cultures. For this reason, when we consider the imaginations and elements related to the “Moon cult”, which is presented in different forms in the material culture of the Eneolithic and Bronze Ages, we witness the progress in the ancient tribes’ thoughts and the world outlooks.

Key words: Archaeology, monument, astral, “moon cult”, mythology, belief, philosophy